

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.109>

KÓNYA JUDIT *

Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945-1949)¹

I.

1944, a magyarországi zsidóság csaknem teljes pusztulása után az újjáalakuló hitközségek a nélkülözhetetlen életfeltételek mellett a zsidó vallási életéhez szükséges feltételeket is igyekeztek megteremteni. A zsidó áldozatokról való megemlékezés kizárólag a helyi zsidó közösségek által biztosított kereteken belül történt.

Az alábbiakban elemzett szövegek az újrakezdés éveinek a gyásszal kapcsolatos *halakhikus* ('vallásjogi') problémáit mutatják be. A héber nyelvű döntvények (responsumok)² ortodox, illetve az *Országos Rabbi Egyesület Értesítőjében* megjelent magyar nyelvű cikkek neológ szerzői olyan rabbik voltak, akik Budapesten vagy a határon túli magyar területeken éltek a háború után, és jellemzően elhagyták az országot 1949-ben vagy legkésőbb 1956-ban. A cikk az egyéni és intézményes emlékezet hagyományos és a vészkorszak után kialakuló új formáit járja körül a vallástartó túlélők szempontjából; elsősorban a háború utáni időszakban íródott vallásjogi döntvények alapján. A cikk tehát a korszak vallásjogi kérdéseire helyezi a

* A szerző hebraista, a Nemzeti Könyvtár (Jeruzsálem, Izrael) munkatársa. E-mail: tidujk@yahoo.co.uk

¹ A cikk a *Halakha és zsidótörvények: responsum-irodalom Magyarországon az 1930-as, 40-es években* (angol) című disszertációm (Budapest, 2014) utolsó fejezetének rövidített, magyar nyelvű változata. Köszönettel tartozom Turán Tamásnak a téma feldolgozásában nyújtott segítségéért.

² Döntvény vagy responsum – egy *halakhikus* (vallásjogi) kérdésre (*seela*) adott írásbeli válasz (*tesuva*). Gyakorlati műfaj, a zsidó vallástörvény alkalmazása egy konkrét esetre. A szövegek szerzője jellemzően rabbi, nyelve a héber. A műfaj héber neve: *seelot u-tesuvot* – 'kérdések és válaszok'.

hangsúlyt, a magyarországi zsidó historiográfiában alapvetően ismeretlen források bevonásával.

A közösségi emlékezet és a gyász története meghatározó jelentőségű a magyarországi zsidóság háború utáni történetében. 1944 után minden, a pusztulást túlélő „zsidó hely” – elsősorban a zsinagóga és a temető – a vészkorszak áldozataira való megemlékezés helyévé vált. Sok vidéki kisvárosban és a falvakban egyedül az omladozó zsinagóga és temető jelezte, hogy valaha volt zsidó élet a településen.

1945 után mindhárom országos szervezet (neológ, ortodox, status quo) újraszervezte országos hálózatát. A Joint 1946-os felmérése szerint a 263 újjáalakuló zsidó hitközség enyhe többsége (146 hitközség) ortodox volt (a 102 neológ és 15 status quo hitközség mellett).³ Budapesten a háború után újra kiépült az ortodox intézményrendszer: az *Ortodox Hitközségi Értesítő* 1947. szeptemberi riportja szerint a fővárosban az ortodox közösség zsinagógát, tanházat, rabbikart, iskolákat, óvodát, rituális fürdőt, kóser konyhát és négy vágodát üzemeltetett.⁴

A hitközségek többsége száznál kevesebb főből állt. A zsidó vallási élet a nagyobb vidéki városokba koncentrálódott, ahol biztosítva voltak a vallási élethez nélkülözhetetlen feltételek. A legnagyobb probléma Budapesten és vidéken egyaránt a rabbihiány volt: még az 500-1500 fős neológ közösségekben, mint például Békéscsabán, Győrött, Nagykanizsán, Pécsen vagy Újpesten sem volt rabbi.⁵

A kezdeti évek lendülete a vallási élet újraszervezéséhez 1949-ben szakadt meg: a törést a kommunista politikai nyomásra történt egyesülés és az új, egységes – neológ többségű – országos szervezet

³ Katzburg, Nathaniel: *Bein shihzur le-mahpeka...*, i. m., 1991, 105.

⁴ *Ortodox Hitközségi Értesítő*, kiadta a Budapesti Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség 1947 és 1950 között, Halpern József szerkesztésében. L. 1947. szeptember-október, 7.

⁵ 47 neológ hitközség kevesebb, mint 100 taggal működött. Az *Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1946. augusztus, 5-6. A háború után budapesti, illetve vidéki hitközségekben működő neológ rabbik: Benoschofsky Imre (Buda – 5744 hitközségi tag), Morgenstern Benő (Gödöllő – 30); Krausz Henrik (Kaposvár – 518), Schindler József (Kecskemét – 393), Berg József (Kispest – 700); Kálmán Ödön (Kőbánya – 1700), Neumann József (Óbuda – 1200), Krisztháber Béla (Pesterzsébet – 700), Frenkel Jenő (Szeged – 2198), Horovitz József (Szombathely – 400). Három rabbi működött Budapesten és három a főváros környékén.

létrehozása jelentette.⁶ Az ortodox szervezet elveszítette a nyolcvan éve kivívott autonómiáját, melyen a léte alapult. Az autonómia nem csak az ortodox különállást jelentette a neológokkal szemben, de a helyi ortodox közösségek vallási-adminisztratív függetlenségét is a hagyományosan centralizáltabb felépítésű neológ országos szervezettel szemben. Ennek a különállásnak, illetve a helyi autonómiának vetett véget az 1949-es egyesítés, amely a máig létező, centralizált országos zsidó intézményi struktúra kialakulásához vezetett. Az egyesítés után minden településen kizárólag egy zsidó közösség létezhetett legális formában.

A háború utáni évek az ortodoxia meggyengülését hozták. A *sakterek* számának drasztikus csökkenése csak egy példa az ortodox vallási intézményrendszer meggyengülésére: míg 1945 és 1956 között 59 ortodox rituális metsző működött Magyarországon, addig 1956 utánra tízen maradtak.⁷

II.

A döntvény-irodalom a zsidó vallásjog normarendszerének alkalmazása egyedi esetekre. A héber nyelvű szövegek rabbi szerzői jellemzően kérdés-válasz formában írták meg a zsidó gyakorlati élet során felmerült egyedi esetre vonatkozó döntésüket (a kérdés lehetett valódi és fiktív is). A döntvény-irodalom gazdag, Európában majd ezeréves múlttal bíró irodalom, területenként és korszakonként eltérő jellemzőkkel – a cikkben hivatkozott Magyarországon íródott döntvények (formai, tartalmi és nyelvi jellemzők alapján) a 19. században Magyarországon működő kiemelkedő ortodox rabbik teremtette hagyományt folytatják. A döntvények a zsidó vallási élet gyakorlati kérdésein túl értékes információt adnak a zsidó közösségek történetéről, kultúrájáról is: így a túlélők halálhoz, gyászhoz való viszonyáról is képet kapunk belőlük.

A zsidóságban a halál évfordulóján emlékeznek meg az elhunyt rokonai a halottakról, a zsinagógában és/vagy a temetőben (*Jahrzeit*). Ha egy-egy zsidó családban voltak is, akik túléltek a vészkorszakot, jellemzően nem tudták a családtagjaik pontos halálozási dátumát. A neológ álláspont szerint tehát, ha ismert volt a dátum, a túlélő rokon

⁶ Az új alapszabályt 1950. február 20-án fogadta el az országos szervezet.

⁷ Schück Jenő: *Az ortodoxia a felszabadulás után...*, i. m., 1959, 161.

gyertyagyújtással és a *kaddis* ima mondásával emlékeztetett aznap a zsinagógában, illetve, ha ismerte a megölt rokon(ok) elhalálozásának hónapját, a hónap utolsó napján böjtölhetett az elhunyt(ak) emlékére.⁸ A háború után a nagyváradi ortodox hitközség rabbijaként működő Weiss Yitzhak Yaakov döntvényben határozott egy hasonló kérdésben: egy, a vészkorszakban árvává lett fiú nem ismerte a szülei halálozási dátumát, ezért ugyanazt a napot jelölte volna ki az anyja és apja halálozási évfordulójának. Weiss rabbi azonban ezt elutasította, és amellett érvelt, hogy a fiú válasszon külön évfordulót a számukra.⁹

A hasonló kérdéseknek egy közös évforduló kijelölésével lehetett elejét venni. A magyarországi ortodox szervezet sziván hónap 20-át jelölte ki az áldozatok emléknapjául. A dátum a középkori zsidóüldözések emléknapjaként él a zsidóságban,¹⁰ de egyedül a magyar ortodoxiában vált a vészkorszak emléknapjává is. Benzion Jakobovits még arról tudósított, hogy 1948. sziván hónap 20-án (június 27.) a budapesti Kazinczy utcai zsinagóga megtelt imádkozó férfiakkal és nőkkel.¹¹ A háború utáni periódust követően azonban a közös halálozási évforduló jelentősége visszaszorult. A neológ közösség, pontosabban az Országos Rabbi Egyesület vallásügyi osztálya az ország német megszállása napjának évfordulóját, 1944. március 19-ét tette országos emléknapká a héber naptár szerint (adar hónap 24-e).¹² Ez a dátum még hamarabb feledésbe merült, mint az ortodox.

Az emléknap kiválasztásában az ortodox és neológ hagyomány különbözősége tükröződik: míg az ortodoxia a zsidó történeti hagyományban keresett és talált párhuzamot a vészkorszak értelmezéséhez, addig a neológia a vészkorszakot mint egyszeri eseményt fogta fel, ezért a magyar vészkorszakot jellemző dátumot keresett.

⁸ *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1946. augusztus, 23–25. A hónap utolsó napján való böjtölés a Magen Abraham döntésével van összhangban, l. *Shulhan Arukh, Orah Hayim*, 568.

⁹ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak...*, i. m..

¹⁰ Bővebben lásd Yosef Hayim Yerushalmi: *Zakhor*, 48–52. 1171. május 26-án – sziván hónap 20-án – a franciaországi Blois-ban vérvád nyomán 31 zsidót égettek meg. A Kelet-Európai zsidóság a vészkorszakig a sziván hónap 20-án tartott böjttel a Bogdan Hmelnicki pogromokra (1648–1649) emlékezett elsősorban.

¹¹ Benzion Jakobovits: *Zekhor yemot olam...*, i. m., 2004, 402.

¹² *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*. 1948 Június, 20.

Mivel azonban a deportálás és tömeggyilkosság nem volt egyetlen naphoz köthető, egyedül a megszállás dátumához köthették a magyar zsidóság tragédiájára való megemlékezést. Az ortodox dátum univerzalitása mellett szintén rendelkezik magyar vonatkozással: 1944-ben sziván hónap (május 23. – június 21.) éppen a május 15-e és július 9-e között zajló deportálások idejére esett.

A háború után az egyéni gyász formáit egyre inkább az áldozatokra való kollektív megemlékezés váltotta fel. A zsidó túlélők alakították ki ennek formáit, a zsidó közösség intézményi keretein belül: a neológ, ortodox és status quo közösségek emlékeztek meg a hitközségük halottairól. Az áldozatokra való megemlékezés a vidéki zsidó temetőkben a közösség deportálásának évfordulóján máig élő szokás. A háború utáni évektől kezdődően egészen a közelmúltig az áldozatokra való megemlékezésre egyedül ezeken a zsidó „helyeken” volt lehetőség, a nem-zsidó nyilvános helyeken nem.

Az Auschwitzban és más koncentrációs táborokban, a munkaszolgálatban vagy halálmenetben elpusztultaknak nem volt sírjuk, gyakran akár élő családtagjuk sem, aki meggyászolhatta volna őket. Rájuk egyedül a helyi zsidó közösség emlékezett: szimbolikus, a közösség minden áldozatának emléket állító sírkő („emlékmű”) felállításával a helyi zsidó temetőben vagy a helyi hitközségi épület kertjében.¹³ Az emlékművet a zsinagógában vagy a hitközségi épület falán elhelyezett márvány emléktábla helyettesíthette. Ez utóbbi szokás az első világháború után terjedt el, az elesett zsidó katonák emlékét őrizték a márványba vésett névsorok.

Az „emlékművek” felállításával több döntvény is foglalkozik. Tekintélyes rabbik ellenezték e zsidóságtól idegen gyakorlatot. Az emberi hamu, illetve a kortársak által emberi maradványnak tekintett R.I.F. szappan¹⁴ eltemetése szintén számos vallásjogi problémát vetett fel. A meggyalázott és széttépett, így használhatatlanná vált Tóratekercek eltemetésével – mint bevett zsidó gyakorlattal –

¹³ A magyarországi Holocaust-emlékművekről („mártír-emlékművek”) máig nem készült átfogó kutatás. A háború utáni években emelt emlékművekről l. Frojimovics Kinga cikkét: *Landmark-stones are the Highway toward Martyrdom...*, i. m., 2006, 115-128.; illetve Cole, Tim: *Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory...*, i. m., 2003, 272-287.

¹⁴ A hiedelem szerint *Reichs-Juden-Fett* rövidítése. A R.I.F. jelentése valójában a *Reichsstelle für industrielle Fettversorgung*, a harmadik birodalom szappan- és mosószerezője.

szemben nem merülhetett fel vallási akadály, az emberi maradványok és a Tóratekercsek együttes eltemetése ugyanakkor a vészkor-szak utáni évek „újítása” volt.

R. Horowitz Hayyim Shlomo kárpátaljai rabbi Temesvárra küldött döntvénye (1946)¹⁵ azt a kérdést tárgyalta, hogy a nyugatról orosz katonák által hozott zsidó rituális tárgyak megvásárolhatóak-e, és – rituális megjavításuk után – használatba vehetőek-e újra mint rituális tárgyak. A kérdés valójában arra irányult, hogy a korábban magántulajdonban lévő tárgyakat a közösség használatba veheti-e az eredeti tulajdonosok halála után. A frontról visszatérő katonák a visszavonuláskor szuvenírként hozták magukkal a zsidóktól elrabolt tárgyakat, sőt, a koncentrációs táborokban megölt és elégetett áldozatok hamvait is, melynek a döntvények tanúsága szerint Magyarországon is volt piaca. Müller Asher, Petrozsény (a mai Petroșani, Románia) ortodox rabbijának 1954-ben írt döntvényéből kiderül, hogy az emberi maradványokat, illetve a tévesen szintén emberi maradványnak hitt szappant katonák hozták magukkal a németországi vagy lengyelországi haláltáborokból azzal a céllal, hogy a piacon értékesítsék: a zsidóktól pénzt kapjanak érte. Müller rabbi a Gyulafehérvárott (mai Alba Iulia, Románia) működő zsidó közösség kérdésére válaszolt, akik az 1945-ben egy dobozban eltemetett R.I.F. szappant kiásták volna azért, hogy azt a temetőnek egy méltóbb helyére temessék. Müller rabbi megtiltotta a szappan „exhumálását”.¹⁶

Róth Ernő, Budapesten működő neológ rabbi számolt be arról, hogy egy rabbi kollégája maga hozott emberi hamvakat Auschwitzból, hogy azt a zsidó temetőben eltemesse: Róthnak azt a kérdést tette fel, hogy kohénok érintkezhetnek-e a hamuval. A zsidó tisztasági törvények szerint kohén (eredetileg a papi rendhez tartozó zsidó) nem érintkezhet halottakkal. Mivel azonban a zsidó vallástól idegen a holttestek elhamvasztása, a vallástörvény nem szabályozta az emberi hamuval érintkezés kérdését. Róth rabbi döntése szerint a tisztasági törvények nem vonatkoznak az elégetett holttestre, ezért a kohén érintkezhet a hamuval. Sőt, ha csak a holttest egy részének

¹⁵ R. Hayyim Shlomo Horowitz: *Kunteres sheelot u-teshuvot Darkhei Noam*. Brooklyn, 1955. no. 11. Date: יום ה' מקץ זיין דחנוכה תש"ו / December 6, 1945.

¹⁶ R. Asher Müller: *Sheelot u-teshuvot Hayyei Asher...* i. m., 1991.

hamvairól van szó, nem kötelező eltemetni a hamvakat, azokat fiolában is lehet tárolni.¹⁷

Róth Ernőt arról is megkérdezték, hogy a kitért zsidó áldozatok nevei felvéshetők-e a márványtáblára a nem kitértekkel együtt. Róth válaszában különbséget tett a kitérték között aszerint, hogy melyik időszakban tértek ki, és azoknak neveit javasolta felvésni az emléktáblára, akik a „vészterhes időkben”, külső nyomásra tértek ki. Dátumot Róth nem említ, de valószínű, hogy az 1944-ben kitérték neveit engedte felvésni az emléktáblára.¹⁸

Egy meg nem nevezett közösségnek címzett döntvényében a nagyváradai Weiss Yitzhak Yaakov rabbi szintén koncentrációs táborból Magyarországra hozott szappanmaradvány és emberi hamu eltemetéséről döntött. A közösség a hitközségi épület udvarán kívánta eltemetni ezeket egy közös sírba.¹⁹ A kérdés az volt, hogy kohénok tartózkodhatnak-e a sír közelében. Grünwald Yehoshua huszti (a tárgyalt időszakban Budapesten működő) rabbi ugyanerre a kérdésre válaszolt a döntvényében.²⁰ Grünwald rabbi szerint az Auschwitzból hozott hamu eltemetése a temetőben vallási kötelesség, a „sír” sírkővel kell megjelölni. Kohénok is a sír mellett tartózkodhatnak.

A kecskeméti zsidó közösség márvány emléktáblát kívánt elhelyezni a zsinagóga előterében a vészkorszak áldozataira való megemlékezésül. Steif Jonatán budapesti rabbi döntvényében javasolta, hogy a közösség a közösségi épületben helyezze el az emléktáblát.²¹

A háború után főképp neológ temetőkben vált szokássá az elpusztított családtagok nevének felvése egy még a vészkorszak előtt elhunyt és eltemetett családtag sírkövére. Mindennek az volt a feltétele, hogy a sírkő felirata egyértelművé tegye, ki van a sírban eltemetve és kik a vészkorszak áldozatai, akiknek nevét tiszteletből, utólag a sírkőre vésték. „Helyes, ha az *elhurcoltakat*, mint ilyeneket,

¹⁷ Róth Ernő: Haláchikus problémák. In: *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. december. 26-27.

¹⁸ *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1947. június. 22

¹⁹ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak*..., i. m., 1947. Title: "בדבר אם קברת בורית רי"פ ואפר המת מטהא לכהנים" / „A R.I.F.-szappan eltemetése emberi hamvakkal együtt tisztátalanná teszi-e a kohénokat”.

²⁰ R. Yehoshua Grünwald: *Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua*..., i. m., 1953.

²¹ R. Yonathan Steif: *Sheelot u-teshuvot ve-hiddushe Mahari Steif*, no. 151. Címzett: Eliezer Popper, *more cedek* Kecskeméten.

és nem mint holtakat említik meg az emléksorok”²² – érvelt Az *Országos Rabbi Egyesület Értesítőjének* cikke, hiszen 1946 augusztusában még sokakat hazavártak.

Az ortodox Lemberger Mózes makói rabbi két döntvényt is írt a kérdésben: 1946-ban válaszolt arra a kérdésre, hogy a vészorszak áldozatainak neveit fel lehet-e vésni egy korábban meghalt családtag zsidó temetőben álló sírkövére.²³ A sírkövet el kellett szállítani, hogy felvéssék rá a neveket, ehhez pedig halakhikus jóváhagyás kellett. A *Shulhan Arukh*²⁴ tiltja, hogy valaki hasznot húzzon más sírkövéből.²⁵ Lemberger rabbi azonban – Rashba döntésére hivatkozva – megengedte a sírkő elmozdítását és a nevek bevésését. Egy későbbi, 1950-ben írt döntvényében azonban – ellentétben az előző döntésével – megtiltotta a sírkő elmozdítását. Lemberger rabbi a paksi Barukh Cvi kérdezte egy paksi hitközségi tag kérését tolmácsolva, aki az apja sírkövét szeretne volna kiemelni és a mesteremberhez elszállíttatni, hogy megölt anyja és távolabbi rokonai nevét rávéssesse a kőre. (Az apa sírja az új paksi temetőben volt.) Lemberger rabbi megengedte a nevek felvését, de a sírkő elszállítását nem, arra hivatkozva, hogy a sírkőnek egyedül az elhunyt apát kell szolgálnia.

III.

Nagyváradon a neológ és az ortodox hitközség egyaránt saját területén kívánta elhelyezni az áldozatok emlékművét: a nagyváradi emlékműállítás körüli vita kitűnően példázza, hogy az áldozatokra való megemlékezés a helyi ortodox és neológ közösségek közötti erőpróba is volt. Az ortodox közösség rabbija, Weiss Yitzhak Yaakov 1947-ban írt döntvényében így számol be a két közösség harcáról:²⁶

"ראשי העדה הארטה' דפה גראסוורדיין באו לפני והציעו היות שנתעורר בין הרבה מאחינו בני ישראל לעשות זכרון לאלפים מישאל דפה עירנו שנהרגו על קידוש השם, ונחלקו לכמה כיתות במקום הראוי לעשות זכרון, החפשים

²² Az *Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1946. augusztus, 24.

²³ R. Moshe Lemberger: *Sheelot u-teshuvot...*, i. m., 238.

²⁴ Halakhikus törvénykódex a 16. századból, szerzője Joseph Karo.

²⁵ *Shulhan Arukh, Yoreh Deah* 364.

²⁶ Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak*, vol. 1, no. 29.

רצונם לקבוע ברשותם דוקא, והקהל הארטה בחששם כי על ידי זה יתחזק השפעתם ויחלש כח קהלת הארטה ויוכל להגיע על ידי זה ריעותא גדולה לכל ענינים הנוגעים לדת, ע"כ [על כן] ברצונם דוקא להשתדל בכל מאמצי כחם לפעול לעשות הזכרון הנ"ל [הנזכר למעלה] ברשותם. והנה האופן האיך לעשות זכרון הנ"ל כפי הצעתם, הי' הכוונה לעשות מצבה גדולה וע"ז [ועל זה] יהי' נחקק מה שנעשה עם היהודים דפה על ידי הרשעים ימח שמם."

„A Nagyváradai Ortodox Hitközség [világi] vezetői felkerestek és emlékmű (*zikkaron*) felállítására tettek javaslatot városunk több ezer mártírjának, a név megszentelőinek (*she-nehergu al kiddush ha-Shem*) emlékére, mivel testvéreink, Izrael gyermekei [a közösségünk tagjai] közül sokakban felmerült erre az igény. Az emlékmű méltó helyéről vita folyik: a neológok a saját fennhatóságuk alá tartozó területen szeretnék az emlékművet felállítani, az ortodoxok azonban tartanak attól, hogy ez a neológok befolyásának megerősödéséhez és egyben az ortodox közösség meggyengüléséhez vezet majd, amely végső soron a vallásgyakorlat visszaszorulását fogja eredményezni. Így tehát [az ortodox közösség] minden eszközt felhasznál abból a célból, hogy az emlékművet a maga területén helyezze el. Azt tanácsolják, hogy egy nagy sírkövet (*macceva*) állítsanak fel, amelyre rávésnének mindazokat a tetteket, melyeket a gonoszok – töröltessék ki a nevük – a helyi [nagyvárad] zsidókkal tettek.”

Weiss rabbi a döntvény folytatásában konzekvensen a „sírkő” (*macceva*) szót használja az emlékmű (*zikkaron*) helyett, az ortodox álláspontnak megfelelően, amely a hagyomány alapján az emlékmű-állítást a bálványimádással hozta összefüggésbe. A döntvény tanúsága szerint az a kérdés is felmerült, hogy a közösség birtokában lévő R.I.F. szappant el lehet-e temetni az Auschwitzból hozott emberi maradványok és egy széttépett Tóratekerics maradványai mellé.

Válaszában Weiss rabbi megemlíti, hogy több zsidó közösség is emelt emlékművet az áldozatok emlékére a háború után, annak ellenére, hogy emlékkő állítására – a rabbinikus magyarázat szerint – bibliai tilalom vonatkozik.²⁷ Maimonides az emlékműállítás nem-zsidó gyakorlatnak, sőt bálványimádásnak tartotta.²⁸ Másrészt viszont – így Weiss rabbi érvelése – Maimonides szerint az az emlékmű, melyet egy síron emeltek, és amelyre fel van vésve a sírba teme-

²⁷ Leviticus 18:3 magyarázata: *Shulhan Arukh, Yoreh Deah* 178.

²⁸ Maimonides: *Mishneh Torah, Hilkhoh Avodah Zarah*, 6:6.

tett halott neve, vagyis egy *sírkő* felállítása nem számít bálványimádásnak.²⁹ Weiss rabbi hozzát teszi, hogy a zsidó hagyomány ismeri a sírkő emlékhelyfunkcióját, hiszen szokás a *caddikok* sírjánál közösen imádkozni: a sír a kollektív emlékezés helye is.

Mindezek figyelembe vételével Weiss rabbi engedélyezte az emlékmű felállítását az alábbi feltételekkel: sírkövet kell állítani és nem emlékművet, egy valódi síron: a szappant, az emberi maradványokat és a Tóratekercs maradványait kell a sírba temetni. A vélelmezett isteni bosszú sürgetésére a sírkőre rá kell írni, hogy mit követtek el a zsidók ellen, valamint rá kell vésni a sírkőre azt is, hogy mit temettek oda. Weiss rabbi felfogása szerint a szimbolikus temetés tehát a közösség elpusztított tagjainak szimbolikus sírjává avatja a sírt, melynek méltó helye az ortodox hitközség fennhatósága alatt álló területen lenne.

A nagyváradi „emlékmű” valóban az ortodox hitközségi épület kertjében kapott helyet, azt azonban nem tudni, hogy felállítását megelőzte-e temetés. Valószínű, hogy nem, hiszen az emlékmű nem a temetőben áll. Ezt erősíti az emlékmű felirata is, amely elbeszéli a közösség pusztulásának történetét, de nem jelzi, hogy bármi is el volna temetve a kő alatt:³⁰

זכור...! לא תשכח

אלה אזכרה ואהמיה, תפארת קהלתנו נחרבה.
חמשה ועשרים אלף נפשות קדושות של אהב"י [אחינו בני ישראל]
יושבי עירנו, נתנו בצרה ונסגרו בגיטו בפקודת
ממשלת הונגריה הפשיסטית. זקנים עם נערים טף ונשים
ביום כ"ה לספירה בשנת תש"ד (3 לחדש מאי 1944)
ואחרי ענויים ויסורים קשים של שבועות אחדים
נסחבו לגרמניה במחנות ההשמדה, אושוויץ ובירקנו,
נחנקו בתאי-גז ונשרפו בכבשני-אש ובשאר מחנות-הסגר
הושמדו בדבר, חרב ורעב ועוד מיתות אכזריות, יחד
עם ששת מליוני-יהודי-אירופה, שנאבדו על קדושת השם.
אחר מפלת ממשלת היטלר ימ"ש, שבו מהם רק כעשרה אחוזים.

לעולם לא נשכח את הקדושים שלנו! יהי' זכרם קדוש

²⁹ Maimonides: *Mishneh Torah, Hilkhot Evel*, 4:4.

³⁰ Az emlékmű lefotózásáért köszönettel tartozom Tavaszi Hajnalnak, a nagyváradi Bihar Megyei Könyvtár munkatársának.

Emlékezz! Ne felejts!

Megrendülten állva emlékezzünk meg gyönyörű közösségünk pusztulásáról.

Huszonötezer lélek, testvéreink, Izrael fiainak mártírai, városunk lakói, átadattak a vésznek, és bezárattak a gettóba a fasiszta magyar kormány parancsára: öregek a fiatalokkal, kisgyermek és nők az Omer-számlálás 25. napján, 5704-ben (1944. május 3.). A több hetes könyörtelen kínzás és szenvedés után elhurcoltattak Németországba, az auschwitzi és birkenauai megsemmisítő táborba, megfulladtak a gázkamrákban és elégettettek a kemencékben vagy a többi haláltáborban haltak meg tífusban és kard által vagy éhenhaltak, vagy más kegyetlen halált haltak, együtt a 6 millió európai zsidóval, akik mártírhaltak (*kiddush ha-Shem*) által. Hitler – törtéssék ki a neve – uralmának összeomlása után csak mintegy tíz százalékuk tért vissza.

Soha nem felejtjük el a mártírjainkat! Legyen emléküink szent!

A szöveg Rabbi Akiba és Dániel történetének felhasználásával, a Biblia és a rabbinikus hagyomány nyelvén idézi fel a zsidóságot a múltban ért üldözéseket és a zsidósághoz való tartozás miatt elszenvedett mártíriumot. Bár az emlékmű szövege a zsidó hagyományba ágyazza a nagyváradi zsidó közösség 1944-es pusztulásának történetét, mégis ezt a történetmondástól idegen felületen – egy gránittömbön teszi. A gránittömb maga sírkövet idéz, ugyanakkor nevek nincsenek rajta. A szöveg az 1944-es események fontosabb pontjait idézi fel, és ezekből formálja meg a nagyváradi zsidóság elpusztításának történetét, az emlékezés és emlékeztetés igényével.

Másik feltűnő jellegzetesség a közelmúltbeli tragédia megnevezésének hiánya: az emlékmű állításának évében, 1947-ben még nem volt neve a pusztulásnak. A *kiddush ha-Shem* (mártírium, szó szerint 'a név megszentelése') terminológia használata is a zsidó múlthoz kapcsolja a közelmúlt pusztulását: a 'név' megszentelői azok, akik az Örökkévalóért szenvedtek mártíriumot: a középkori terminus szerint azok, akik 'nem tértek ki a zsidó vallásból, hogy az életüket mentés', illetve 'meghaltak, mert zsidók voltak'.

IV.

A korszakban íródott *halakhikus* kérdések és válaszok értelmezésénél nem hagyható figyelmen kívül a szövegek kontextusa. A fent elemzett szövegek abban a korban születtek, amikorra Magyarországon a héber nyelv értőinek túlnyomó többsége elpusztult. Ugyanakkor az 1944 után íródott döntvényekben és cikkekben is a rabbik azon szándéka tükröződik, hogy a zsidó élet régi-új kereteit a zsidó vallástörvény szabályainak megfelelően rögzítsék, nem feladva a hagyományt, de az új helyzetre alkalmazva azt, hogy a vallástörvény az új világban is a zsidó élet keretét adhassa. Ebben az értelemben tehát ezek a szövegek még szervesen a megelőzőhöz, az 1944 előtti korszakhoz köthetőek, amikor Magyarországon a héber nyelvű írásbeliség élő hagyomány volt.

Az emlékműállítással kapcsolatos vallásjogi kérdések az emlékezés hagyományos és új formáinak kapcsolódását mutatják: a zsidók ellen elkövetett rémtettek gránitba vésése – amelyre csak az egyik példa a nagyváradi emlékmű – a deportálásokra adott olyan válasz volt, amelyet a zsidó hagyomány nem ismert korábban. Ezzel együtt a rabbik az áldozatok emlékére emelt emlékműállítás tömeges jelenségét a vallásjog keretein belül értelmezték át, így *halakhikus* szempontból is elfogadhatóvá tették ezt a judaizmustól idegen gyakorlatot.

Az azóta eltelt évtizedekben Magyarországon a zsidó vallási alapokon szerveződő közösség a vészorszak emlékét fenntartó „emlékezőközösséggé” vált és a zsinagógák és temetők – eredeti funkciójuk megőrzése mellett – az áldozatokra emlékező funkciót kaptak. A cikk ennek a folyamatnak az első állomását mutatta be.

Irodalom:

Elsődleges források

- R. Yehoshua Grünwald: *Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua*. New York, 1948, nos. 4.
- R. Hayyim Shlomo Horowitz: *Kunteres sheelot u-teshuvot Darkhei Noam*. Brooklyn, 1955, no. 11.
- R. Moshe Lemberger: *Sheelot u-teshuvot Ateret Moshe*. Bnei Brak, 1990-2003, *Yoreh Deah*, no. 238.
- R. Asher Müller: *Sheelot u-teshuvot Hayyei Asher*. Bnei Brak, 1991. no. 210.
- R. Yonathan Steif: *Sheelot u-teshuvot ve-hiddushe Mahari Steif*. Jerusalem, 2004. no. 151.
- R. Yitzhak Yaakov Weiss: *Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak*. Hotzaat Sfarim Minhat Yitzhak, 2010. vol. 1, nos. 29, 30, 83.

További irodalom

- Cole, Tim: Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory: Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945-95. In: Shelley Hornstein – Florence Jacobowitz (eds.), *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*. Bloomington & Indianapolis, Indiana UP, 2003. 272-287.
- Frojimovics Kinga: Landmark-stones are the Highway toward Martyrdom... Holocaust Memorial Monuments in Hungary. In: *Studia Judaica*, 2006, 14. szám, 115-128.
- Jakobovits, Benzion: *Zekhor yemot olam*, vol. 3. Bnei Brak, 2004.
- Katzburg, Nathaniel: Bein shihzur le-mahpekha – yehudei Hungaria mul mishtar mishtane 1945-1948. In: Guttman, Yisrael – Dreksler, Adina (eds.): *Sheerit ha-peleta 1944-1948*. Jerusalem, Yad Vashem, 1991, 103-126
- Róth Ernő: Haláchikus problémák. In: *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. december, 26-27.

Schück, Jenő: Az ortodoxia a felszabadulás után. In: *Új Élet Naptár*, 1959. 156-161.

Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*. Seattle-London, University of Washington Press, 1989 [1st ed: 1982])

Rabbik biográfiája

Grünwald Yehoshua (1909, Huszt – 1969, Brooklyn)

1934-től Huszt (Kárpátalja, Khust, Ukrajna) rabbija. Auschwitz túlélője; a háború után Budapesten telepedett le, itt az aguna-ügyekben döntő háromtagú ortodox bet din egyik tagja volt. 1947-től Boro Park (Brooklyn) rabbija, a *Kahal Yereim Huszt* közösség vezetője.

Sheelot u-teshuvot Hesed Yehoshua (New York, 1953)

Rebbe Chaim Shlomo Horowitz

Zalizha rabbija (Kárpátalja, Zaluzhzhya). Strizhover rebbe New York-ban.

Lemberger Moshe Natan Neta (Nándor) (1909, Tiszapolgár – 1982, Kiryat Ata)

Makói rabbi. A háború után visszatért Makóra, majd alijázott és Kiryat Atában lett rabbi.

Kle golah (Brooklyn, 1996), *Sheelot u-teshuvot Ateret Moshe* (Kiryat Ata, 2013)

Müller Asher Anshel Yehuda (1880–1960, Kiryat Binyamin, today Kiryat Ata, Israel)

1908 óta Petrozsény (Erdély, Petroșani, Románia) rabbija. Alijázása előtt az Erdélyben működő Ortodox Rabbi Tanács rabbija.

Róth Ernő (1908–1991)

Neológ rabbi, a Rabbiszeminárium professzora (1942-1956). 1957-től a Rajna-vidék és Hessen (Frankfurt am Main) főrabbija.

Steif Yonathan (1877–1958, Brooklyn)

Rabbi és *dajjan* Budapesten a háború előtt. Kasztner Rudolf mentőakciójának köszönhetően élte túl a vészkorszakot. Visszatért Budapestre 1945 után, majd az Egyesült Államokba emigrált (Brooklyn). *Sheelot u-teshuvot Mahar"l Steif* (Jerusalem, 2004)

R. Yitzhak Yaakov Weiss (1905, Dolina, Galícia – 1989, Jerusalem)

A munkácsi rebbe, Hayyim Eleazar Shapiro tanítványa. 1929 óta Nagyváradon *dajjan*. 1944-ben a deportálások elől Romániába menekült. A háború után visszatért Nagyváradra, ahol 1948-ig működött rabbiként. 1948-ban Manchesterbe emigrált, majd 1979-től, Yoel Teitelbaum halála után a jeruzsálemi központú haredi közösség *Edah ha-haredit* első számú rabbija volt haláláig.

Sheelot u-teshuvot Minhat Yitzhak (vols 1-9, Jerusalem – London, 1955-1985)